

# Wat vinden en verwachten Nederlanders van het pensioen?

*Arthur van Soest*





Arthur van Soest

# Wat vinden en verwachten Nederlanders van het pensioen?

DESIGN PAPER 51

NETSPAR INDUSTRY PAPER SERIES

**Design Papers**, onderdeel van de Industry Paper Serie, bespreken het ontwerp van een component van een pensioensysteem of -product. Een Netspar Design Paper analyseert het doel van die component en de mogelijkheden om de efficiëntie te verhogen. Deze papers zijn toegankelijk geschreven voor professionals in de pensioensector, die verantwoordelijk zijn voor dit type componenten. Design Papers worden op de Netspar-website gepubliceerd, en verschijnen daarnaast ook gedrukt.

### **Colofon**

Februari 2016

### **Editorial Board**

Rob Alessie – Rijksuniversiteit Groningen  
Roel Beetsma (Voorzitter) – Universiteit van Amsterdam  
Iwan van den Berg – AEGON Nederland  
Bart Boon – Achmea  
Kees Goudswaard – Universiteit Leiden  
Winfried Hallerbach – Robeco Nederland  
Ingeborg Hoogendijk – Ministerie van Financiën  
Arjen Hussem – PGGM  
Melanie Meniar-Van Vuuren – Nationale Nederlanden  
Alwin Oerlemans – APG  
Maarten van Rooij – De Nederlandsche Bank  
Martin van der Schans – Ortec Finance  
Peter Schotman – Universiteit Maastricht  
Hans Schumacher – Tilburg University  
Peter Wijn – APG

### **Ontwerp**

B-more Design

### **Vormgeving**

Bladvulling, Tilburg

### **Drukwerk**

Prisma Print, Tilburg University

### **Redactie**

Sander Peters Tekst, Nijmegen  
Netspar

Design Papers is een uitgave van Netspar. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de auteur(s).

# INHOUD

<i>1. Inleiding</i>	7
<i>2. Tevredenheid met pensioen</i>	11
<i>3. De toekomst van het stelsel</i>	22
<i>4. Verwachtingen over de eigen pensioenleeftijd en vervangingsratio</i>	34
<i>5. Conclusie</i>	45
<i>Referenties</i>	48
<i>Bijlage</i>	50

## **Affiliaties**

Arthur van Soest – Tilburg University

## **Dankwoord**

De auteur dankt de Netspar Editorial Board en de deelnemers aan twee Netspar werkgroepen voor nuttig commentaar.

# WAT VINDEN EN VERWACHTEN NEDERLANDERS VAN HET PENSIOEN?

## 1. Inleiding

In de recente discussie over de hervorming van het pensioenstelsel is er steeds meer aandacht voor individuele deelnemers en het feit dat deelnemers in allerlei opzichten van elkaar verschillen. Uiteenlopende voorkeuren worden gebruikt als argument voor meer keuzevrijheid. Studies naar de toereikendheid van pensioenen kijken niet alleen naar het gemiddelde, maar besteden aandacht aan heterogeniteit en vooral ook aan kwetsbare groepen. Verschillen in interesse en deskundigheid op het gebied van pensioen en financiële planning zijn een reden om te kijken naar mogelijkheden voor meer persoonlijke pensioencommunicatie. Het doel is dan pensioenverwachtingen realistischer te maken en consumenten beslissingen op pensioengebied te laten nemen die meer in overeenstemming zijn met hun eigen belang.

In dit paper onderzoeken we wat Nederlanders verwachten van het pensioenstelsel en hun eigen pensioen, en hoe tevreden ze daarmee zijn. Hierbij ligt de nadruk op verschillen tussen de diverse groepen. Hoe tevreden zijn jongeren en ouderen, mannen en vrouwen, hoog- en laagopgeleiden, werkenden en niet-werkenden, etc. met ons pensioenstelsel en met hun eigen pensioenvoorzieningen of bepaalde aspecten daarvan (zoals de leeftijd waarop ze met pensioen kunnen gaan of de kennis van hun eigen regeling)? Wat verwachten verschillende groepen

Nederlanders van het pensioenstelsel in de toekomst? Hebben de crisis, de AOW-hervorming en het pensioendebat ertoe geleid dat mensen hun verwachtingen hebben bijgesteld? Zijn de inschattingen van werknemers over de pensioenleeftijd en het pensioeninkomen in de loop van de laatste jaren veranderd?

Voor de pensioensector zijn de antwoorden op bovenstaande vragen van belang om inzicht te krijgen in de manier waarop individuele opvattingen over het pensioenstelsel en hun eigen pensioen tot stand komen. Dit is van invloed op het vertrouwen in de sector, maar ook op de manier waarop individuen zullen omgaan met meer eigen verantwoordelijkheid en keuzevrijheid in het pensioenstelsel van de toekomst. Ook kan het aanknopingspunten bieden voor de invulling van de zorgplicht van aanbieders van pensioenproducten. Een invulling van de zorgplicht die gericht is op het helpen van het individu bij het nemen van voor henzelf zo goed mogelijke beslissingen, zal immers rekening houden met de (realistische of onrealistische) verwachtingen en meningen die het individu heeft over het stelsel en het eigen pensioen.

Om dit soort vragen te beantwoorden, zijn van 2006 tot en met 2012 in opdracht van Netspar regelmatig vragen uitgezet in een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking.<sup>1</sup> In dit paper worden de belangrijkste resultaten uit de analyses van deze data gepresenteerd. Voor een deel is dit gebaseerd op analyses die besproken worden in al bestaande artikelen. Voor het huidige paper worden deze resultaten vernieuwd door gebruik te maken van de meest recente data. Maar het gaat er ook om de resultaten op een overzichtelijke manier naast elkaar te zetten en de relevantie voor het pensioendebat aan te geven.

1 Vanaf 2013 worden deze data helaas niet meer verzameld.



De gegevens zijn verzameld in het CentERpanel, een representatieve steekproef van ongeveer 2.000 huishoudens in Nederland die in principe elk weekend vragen beantwoorden over een grote hoeveelheid onderwerpen. Om de ontwikkelingen in de tijd goed te kunnen volgen, zijn veel vragen elke maand gesteld, maar steeds aan een deel van het panel. Hierbij werd gerouleerd over de panelleden zodat iedereen een keer per drie maanden aan de beurt kwam. Andere vragen zijn een keer per jaar gesteld (van 2006 tot en met 2012). In de latere jaren zijn ook specifiek vragen toegevoegd over de manier waarop mensen de gevolgen van de economische en financiële crisis inschatten en of en hoe ze hiermee rekening houden bij hun financieel gedrag.

Paragraaf 2 gaat over de gemeten tevredenheid met het pensioenstelsel en de eigen pensioenregelingen. Hoe tevreden zijn Nederlanders met hun eigen pensioenvoorzieningen en met bepaalde aspecten daarvan, zoals de hoogte van het te verwachten pensioen, de leeftijd waarop ze met pensioen kunnen gaan, en de kennis die ze hebben van hun eigen regeling? En hoe tevreden zijn ze met het Nederlandse stelsel in het algemeen? Is hierin verandering gekomen in de loop van de tijd? En zijn er speciale groepen aan te wijzen die meer of minder tevreden zijn dan anderen? Hierbij valt te denken aan zelfstandigen, werknemers in een bepaalde sector, lagere of hogere inkomensgroepen, jongeren en ouderen, etc.

Paragraaf 3 bespreekt de verwachtingen over de toekomst van het stelsel. Wat verwachten Nederlanders van de hoogte van het pensioen of de gemiddelde leeftijd van uittreding over tien of twintig jaar? Is er wat dit verschil tussen de verwachtingen over het niveau van de AOW en het niveau van het gemiddelde aanvullende bedrijfspensioenen? Heeft de crisis ertoe geleid dat mensen hun verwachtingen hebben bijgesteld? Zijn er verschillen

tussen de verwachtingen van hoog- en laagopgeleiden of tussen lagere en hogere inkomensgroepen?

In paragraaf 4 analyseren we de verwachtingen over de eigen datum van pensionering en het niveau van het eigen pensioen. Aan werknemers is gevraagd wanneer ze met pensioen denken te gaan en of ze een inschatting kunnen geven van hun pensioeninkomen als fractie van het loon. Zijn deze vooruitzichten in de laatste jaren veranderd? Zijn er verschillen tussen groepen, zoals werknemers in verschillende sectoren? In paragraaf 5 bespreken we de belangrijkste conclusies voor het Nederlandse pensioendebat.

## 2. Tevredenheid met pensioen

Tevredenheid met pensioenen is van belang omdat de literatuur laat zien dat de mening en voorkeur van de bevolking belangrijk is voor de inrichting van de welvaartstaat (Cremer en Pestieau, 2000) en, in het bijzonder, hervorming van het pensioenstelsel (O'Donnell en Tinios, 2003). Eerdere studies hebben op een andere manier de publieke opinie over pensioenen bestudeerd. Van Groezen, Kiiver en Unger (2009) analyseerden de voorkeuren voor eerste-, tweede- of derdepijlerpensioenen in 15 Europese landen, en vonden dat de voorkeur sterk geassocieerd is met het stelsel in het betreffende land. Anderzijds vonden Lynch en Myrskylä (2009) geen significant verband tussen de hoogte van het staatspensioen in een land en de steun voor hervormingen. Van Dalen en Henkens (2015) kijken naar het vertrouwen in pensioenfondsen en benadrukken dat dit groter is onder 55-plussers dan onder mensen van middelbare leeftijd. De analyse in dit paper is een vervolg op De Bresser en van Soest (2015) die dezelfde databron gebruikten, maar dan alleen de gegevens van 2006 tot en met 2010 benutten. Zij besteden veel aandacht aan de relatie tussen tevredenheid en het verwachte niveau van het eigen pensioen. Hierop komen we terug in paragraaf 4 wanneer we ook die verwachtingen besproken hebben.

De vragen naar tevredenheid zijn als volgt geformuleerd:

*Hoe tevreden bent u met ...*

- Het huidige stelsel van AOW en aanvullende pensioenen (in het algemeen, dus niet uw eigen specifieke situatie)*
- Inzicht in uw eigen pensioenopbouw*
- Uw verwachte inkomen na pensionering*
- De leeftijd waarmee u met pensioen verwacht te kunnen gaan*

- *Alles bij elkaar, hoe tevreden bent u met uw eigen pensioenvoorzieningen?*

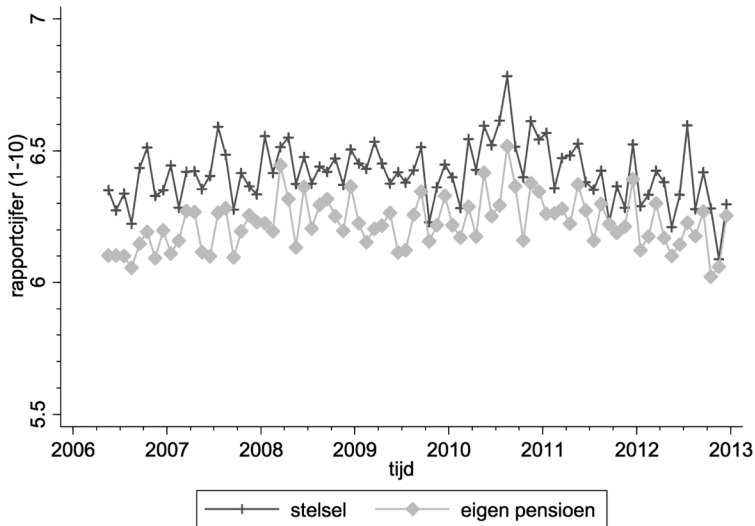
*Antwoordschaal (voor elk van deze vragen):*

*1 (helemaal niet tevreden) ... 10 (uiterst tevreden)*

Figuur 1 laat zien hoe de gemiddelde tevredenheid met het stelsel en met de eigen pensioenvoorzieningen zich hebben ontwikkeld van 2006 tot en met 2012. De gemiddelde tevredenheid over het stelsel (AOW en tweedepijlerpensioen) is altijd iets hoger dan die met de eigen voorzieningen. Opvallend is de dalende tendens in 2011 en 2012, mogelijk ingegeven door de verhoging van de AOW-leeftijd en de problemen bij de pensioenfondsen die geleid hebben tot niet indexeren (en in 2013 zelfs tot nominale kortingen).

Om de gemiddelde tevredenheid met het eigen pensioen of het stelsel te kunnen duiden, kunnen we een vergelijking maken met de gemiddelde tevredenheid van Nederlanders met andere aspecten van het leven op basis van cijfers van 2012, vermeld in een recent SCP-rapport van Boelhouwer, Kraaykamp en Stoop (2015). Tevredenheid met het leven in het algemeen krijgt hierin het veel hogere gemiddelde van 7,9. Ook het gemiddelde cijfer voor tevredenheid met de eigen financiële situatie van 6,8 is hoger dan de gemiddelden van 6,2 en 6,4 voor het stelsel en het eigen pensioen. Anderzijds was de tevredenheid met de Nederlandse economie in 2012 beduidend lager (zo'n 5,6 gemiddeld over het jaar). Opvallend is dat dit laatste cijfer veel meer varieert over de tijd (van 6,4 in januari 2008 tot 5,3 in maart 2013; figuur 4.1 in het SCP rapport) dan de cijfers voor het pensioen. In figuur 1 is van een patroon in de loop van de tijd nauwelijks sprake. Tevredenheid met eigen pensioen of het pensioen-

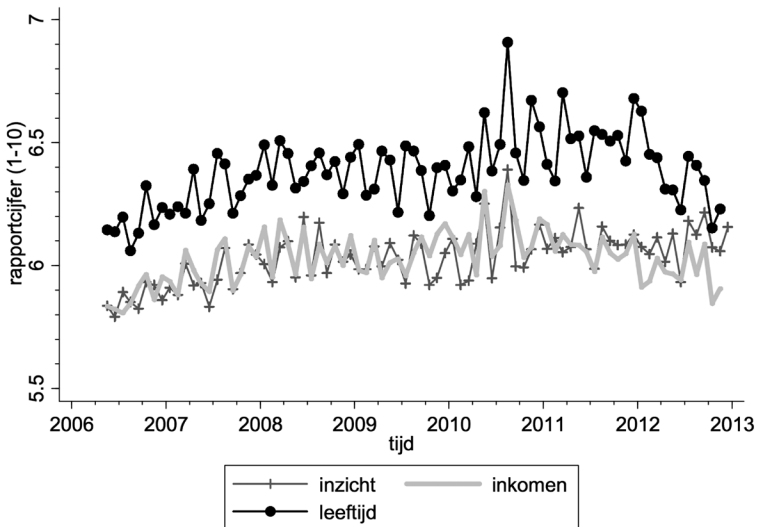
*Figuur 1. Tevredenheid met het stelsel en de eigen pensioenvoorzieningen*



stelsel lijkt dus veel minder gevoelig voor tijdelijke conjuncturele ontwikkelingen.

Figuur 2 geeft meer inzicht in de tevredenheid met de eigen voorzieningen door te kijken naar drie aspecten: pensioenleeftijd, pensioeninkomen en transparantie. Opvallend is dat gedurende de hele periode de mensen gemiddeld meer tevreden zijn met de leeftijd waarop ze met pensioen kunnen dan met het verwachte pensioeninkomen of het inzicht dat ze hebben in hun eigen pensioenvoorziening. Ook in deze figuur zijn de veranderingen in de loop van de tijd gering. Pas in het laatste jaar (2012) loopt de tevredenheid met de pensioenleeftijd terug, wellicht omdat mensen zich realiseren dat de verhoging van de AOW-leeftijd ook zal leiden tot langer doorwerken en een later tweedepijlerpensioen. De tevredenheid in het inzicht in de eigen voorzieningen neemt in de jaren 2006 – 2010 wat toe, mogelijk als gevolg van de

*Figuur 2. Tevredenheid met aspecten van de eigen pensioenvoorziening*



invoering van het uniform pensioenoverzicht (verplicht in 2008). De invoering in 2011 van het Pensioenregister, een internetapplicatie die mensen een overzicht geeft van het totaal aan eerste- en tweedepijleraanspraken, is blijkbaar niet gepaard gegaan met een verdere verhoging van tevredenheid met het inzicht.

Tabel 1 laat zien hoe de tevredenheid met de diverse aspecten samenhangt met enkele achtergrondvariabelen door een lineaire regressie. De R-kwadraat is tamelijk laag – slechts 9 tot 26 procent van de variatie in de tevredenheidsindicatoren wordt verklaard door de opgenomen achtergrondvariabelen. Dit is niet ongebruikelijk in dit soort regressies, waarin de meeste variatie afkomstig is van heterogeniteit in antwoordgedrag tussen en binnen individuen. Het meest opvallend is het positieve verband met sociaaleconomische status: een hogere opleiding, een hoger inkomen, en groter vermogen in de vorm van het bezit van een

Tabel 1. Tevredenheid met drie aspecten van eigen voorzieningen

	tevredenheid inzicht	tevredenheid inkomen	tevredenheid leeftijd
vrouw	-0.320 (4.27)**	-0.241 (3.21)**	-0.257 (3.35)**
leeftijd	0.027 (8.88)**	0.033 (10.29)**	0.049 (15.56)**
ln_bruto_inkomen	0.089 (5.11)**	0.100 (5.79)**	0.088 (5.17)**
opl_mid	0.165 (1.74)	0.174 (1.83)	0.166 (1.80)
opl_hoog	0.450 (5.29)**	0.586 (6.79)**	0.573 (6.35)**
werknemer	0.034 (0.39)	-0.146 (1.56)	-1.307 (13.76)**
zelfstandig	-0.540 (3.32)**	-0.796 (4.64)**	-0.632 (3.93)**
eigen_woning	0.658 (7.66)**	0.668 (7.62)**	0.366 (4.31)**
tijd	0.041 (1.59)	0.089 (3.50)**	0.077 (2.89)**
tijd kwadraat	-0.006 (1.64)	-0.016 (4.69)**	-0.016 (4.56)**
Constant	3.253 (13.79)**	2.846 (11.87)**	3.223 (13.42)**
R <sup>2</sup>	0.09	0.13	0.26
N	36,859	35,695	36,032

Bron: Netspar pensioenmonitor 2006-2012; eigen berekeningen. Kleinste kwadratenschattingen met standaardfouten geclusterd per individu.

\* p<0.05; \*\* p<0.01.

Definitie verklarende variabelen: vrouw: 1 voor vrouwen, 0 voor mannen; leeftijd: leeftijd in jaren; ln\_bruto\_inkomen: logaritme van het bruto inkomen in euro's per maand; opl\_mid: 1 voor middelbaar opgeleiden (mbo; havo, vwo), 0 anders; opl\_hoog: 1 voor hoger opgeleiden (hbo, universiteit), 0 anders; werknemer: 1 indien werknemer, 0 anders; zelfstandig: 1 indien werkzaam als zelfstandige, 0 anders; eigen woning: 1 indien huiseigenaar, 0 anders; tijd: lineaire trend (maand van waarneming).

eigen huis, geven allemaal een hoger rapportcijfer op elk van de drie aspecten van de eigen pensioenvoorzieningen (als de andere karakteristieken constant worden gehouden). Ouderen zijn meer tevreden dan jongeren; vrouwen zijn minder tevreden dan mannen. Zelfstandigen zijn vooral ontevreden over het inzicht in hun voorziening en het verwachte pensioeninkomen, terwijl voor werknemers vooral de tevredenheid met de pensioenleeftijd relatief laag is.

Een meer uitgebreide analyse op basis van de data tot en met 2010 wordt gegeven door de Bresser en van Soest (2015). Zij nemen veel meer verklarende variabelen op, onder meer ook het verwachte pensioeninkomen als percentage van het huidige inkomen (de pensioenvervangingsratio). Zij vinden dat, ook als al die andere variabelen constant worden gehouden, het nog steeds zo is dat een hoger inkomen gepaard gaat met grotere tevredenheid over de drie aspecten van de eigen voorzieningen. Het inkomenseffect is het grootst voor tevredenheid met het pensioeninkomen, wellicht omdat voor de hogere inkomensgroepen een kleiner vervangingspercentage al toereikend is. De Bresser en Van Soest vinden geen significant verschil tussen mannen en vrouwen. Het significante verschil dat wij vinden, is dus waarschijnlijk te wijten aan andere factoren, zoals het feit dat mannen gemiddeld meer jaren hebben gewerkt en zo meer pensioen hebben opgebouwd.

Tabel 2 geeft de resultaten van soortgelijke regressies maar dan voor de tevredenheid met het stelsel en de tevredenheid met de eigen voorzieningen als geheel. De eerste kolom laat zien dat de hogere sociaaleconomische categorieën (degenen met een hoger inkomen, een hogere opleiding of een eigen huis) ook meer tevreden zijn over het Nederlandse stelsel. Ouderen zijn opnieuw meer tevreden dan jongeren, maar het verschil tussen mannen



*Tabel 2: Tevredenheid met het pensioenstelsel en de eigen pensioenvoorzieningen*

	tevredenheid stelsel	tevredenheid eigen pensioen	tevredenheid eigen pensioen
Vrouw	-0.081 (1.40)	-0.314 (4.25)**	-0.058 (2.87)**
Leeftijd	0.028 (12.29)**	0.037 (11.93)**	0.003 (2.72)**
Ln(br ink)	0.067 (5.47)**	0.101 (5.88)**	0.004 (0.90)
opl_mid	0.274 (3.79)**	0.137 (1.46)	-0.016 (0.57)
opl_hoog	0.606 (8.67)**	0.540 (6.46)**	-0.007 (0.28)
werknemer	-0.326 (4.63)**	-0.351 (3.87)**	0.003 (0.11)
zelfstandig	-0.341 (2.77)**	-0.853 (5.06)**	-0.103 (2.62)**
eigen woning	0.258 (4.03)**	0.693 (7.95)**	0.083 (3.50)**
trend	0.056 (2.62)**	0.032 (1.34)	-0.030 (2.79)**
trend2	-0.013 (4.59)**	-0.010 (3.25)**	0.002 (1.08)
tevredenheid inzicht			0.150 (14.17)**
tevredenheid inkomen			0.612 (45.92)**
tevredenheid leeftijd			0.214 (25.98)**
Constant	4.086 (23.45)**	3.082 (12.91)**	0.160 (2.24)*
R <sup>2</sup>	0.11	0.16	0.83
N	37,724	37,208	34,129

Bron: Netspar pensioenmonitor 2006-2012; eigen berekeningen. Kleinste kwadratenschattingen met standaardfouten geclusterd per individu.

\* p<0.05; \*\* p<0.01. Zie Tabel 1 voor definities van de verklarende variabelen.

en vrouwen is niet significant. Niet-werkenden (waaronder de gepensioneerden) zijn duidelijk meer tevreden over het stelsel dan werkenden.

De tweede kolom geeft de resultaten voor de tevredenheid met de eigen pensioenvoorzieningen als geheel. De resultaten lijken veel op die in de eerste kolom en die voor de verschillende aspecten. Ook nu weer wordt het positieve verband met sociaaleconomische positie duidelijk. Opvallend verschil met de eerste kolom is dat zelfstandigen duidelijk minder tevreden zijn over hun eigen pensioenvoorziening dan werknemers. Dit stemt natuurlijk overeen met de notie dat veel zelfstandigen weinig pensioen opgebouwd hebben.

De derde kolom van Tabel 2 geeft wederom een regressie ter verklaring van de tevredenheid met de eigen pensioenvoorziening als geheel, maar nu zijn de tevredenheidsscores op de drie verschillende aspecten toegevoegd als extra verklarende variabelen.<sup>2</sup> De R-kwadraat is hier veel hoger dan in de eerste komen of in Tabel 1, omdat hierin nu ook de bijdrage is opgenomen die tevredenheid met elk van de drie meegenomen aspecten van het eigen pensioen levert aan tevredenheid met het pensioen als geheel. De tevredenheidscijfers voor elk van de drie aspecten verklaren samen het overgrote deel van de variatie in de tevredenheid met het eigen pensioen.

De individuele karakteristieken spelen nu een veel kleiner rol – minder parameters zijn significant, en de effecten zijn veel kleiner. Dit betekent dat sociaaleconomische status e.d. vooral

2 Alle schattingen in dit paper zijn kleinste kwadratenschattingen waarbij de standaardfouten zo zijn uitgerekend dat rekening is gehouden met individuele effecten en huishoudeffecten die niet gecorreleerd zijn met de verklarende variabelen. Een alternatief is deze effecten expliciet te modelleren; dit geeft kwalitatief vergelijkbare resultaten, soms met groter significantieniveau (zie bijv. Bissonnette en van Soest, 2015).

van invloed zijn op tevredenheid met de eigen voorzieningen als geheel, omdat ze van invloed zijn op tevredenheid met pensioenleeftijd, inkomen of transparantie van de regeling. Die drie aspecten spelen allemaal een sterk significante rol, maar het inkomen springt er duidelijk uit: tevredenheid met de eigen pensioenregeling wordt blijkbaar voor een groot deel bepaald door tevredenheid met het verwachte pensioeninkomen en veel minder door de leeftijd waarop men met pensioen kan of het inzicht in de eigen regeling.

### **Tevredenheid en pensioenkennis**

In bovenstaande analyses zijn alle geldige waarnemingen meegenomen. Op de tevredenheidsvragen geeft een kleine 10 procent van de respondenten geen antwoord – in dat geval vaak op geen enkele van deze vragen maar soms ook op sommige wel en andere niet. De non-respons is het hoogst voor de vraag naar tevredenheid met het inkomen na pensionering (zo'n 11 procent) en het laagst voor tevredenheid met het stelsel (ruim 6 procent). De non-respons is verrassend laag als we dit afzetten tegen het feit dat de meerderheid van de Nederlandse bevolking zich niet bewust is van haar pensioen (Wijzer in geldzaken, 2014). Blijkbaar kunnen ook veel respondenten die niet goed op de hoogte zijn van sommige aspecten van hun pensioen, toch aangeven of ze met die aspecten tevreden zijn.

In de Netspar Pensioenmonitor is de feitelijke kennis van het pensioenstelsel of de eigen regeling niet getoetst en we kunnen de tevredenheidsscores dan ook niet koppelen aan de feitelijke kennis. Wel kunnen we de tevredenheid met inzicht in de eigen pensioenregeling gebruiken als benadering voor de kennis van het eigen pensioen. Het blijkt dat degenen die hun inzicht in de eigen regeling als onvoldoende bestempelen (minder dan 6)

ook significant vaker de andere tevredenheidsvragen niet beantwoorden. Zo is de non-respons op tevredenheid met het inkomen na pensionering 3.5 procent voor degenen die een voldoende geven aan tevredenheid met het inzicht, en 7.7 procent voor degenen die daarvoor een onvoldoende geven (en nog veel hoger, ruim 54 procent, voor degenen die de tevredenheid met het inzicht niet aangeven). In principe is het dus juist dat gebrek aan kennis het moeilijker maakt de tevredenheid met de pensioenregeling aan te geven, maar het probleem is veel kleiner dan het beperkte pensioenbewustzijn in Nederland zou suggereren.

Om te onderzoeken of de analyse van de tevredenheid gevoelig is voor het al dan niet opnemen van de waarnemingen die hun eigen inzicht als onvoldoende beoordelen, zijn de regressies van Tabel 1 en Tabel 2 opnieuw gedaan zonder de waarnemingen waar respondenten een onvoldoende geven aan tevredenheid met het inzicht. De resultaten zijn samengevat in de bijlage (Tabel B1). Zoals verwacht zijn de resultaten niet precies hetzelfde – de steekproef is immers met ongeveer een derde verkleind, en de weggelaten waarnemingen zijn zeker selectief. Desalniettemin blijven de resultaten kwalitatief voor het overgrote deel hetzelfde. Zo geldt nog steeds dat de tevredenheid met pensioeninkomen, pensioenleeftijd en de eigen pensioenregeling als geheel toeneemt met leeftijd, inkomen en opleiding.

De belangrijkste conclusie uit de regressies lijkt dus dat er een robuust positief verband is tussen tevredenheid met elk van de drie aspecten en elk van de indicatoren voor sociaaleconomische status. Wat zijn hiervan de mogelijke implicaties voor pensioenbeleid? Het eerste aspect is inzicht in de eigen regeling. Veel pensioenfondsen en verzekeraars spannen zich in om de informatie over de eigen regeling transparanter te maken en de communicatie meer af te stemmen op de deelnemers. (zie bijvoorbeeld

Kortleve, Verbaal en Kuiper (2013). Desondanks blijft dit voor veel mensen moeilijke materie, vooral voor lager opgeleiden die vaak ook financieel minder geletterd zijn. Meer keuzemogelijkheden en eigen verantwoordelijkheid maken de uitdaging nog groter. Bij de verdere ontwikkeling van communicatietools verdienen de lagere sociaaleconomische groepen extra aandacht.

Het tweede aspect is tevredenheid met het inkomen. Hier is het positieve verband met sociaaleconomische status des te opvallender omdat het pensioeninkomen als fractie van het arbeidsinkomen eerder daalt dan stijgt met sociaaleconomische positie (zie ook paragraaf 4). Blijkbaar betekent een vervangingsratio van (zeg) 70 procent niet hetzelfde voor een laag en een hoog opgeleide of voor een huurder en een huiseigenaar. Het pleit voor een heterogene benadering van het begrip toereikend pensioen in plaats van het hanteren van een uniforme norm (zoals de traditionele 70 procent). Gelukkig wordt dit al in brede kringen erkend en wordt er ook onderzoek gedaan naar een zinvolle invulling van een individu-specifiek toereikend pensioen; zie bijvoorbeeld Binswanger en Schunk (2012) en de Bresser en Knoef (2015).

Een mogelijke verklaring voor het effect van sociaaleconomische status op de tevredenheid met de pensioenleeftijd is dat met pensioen gaan voor de AOW-leeftijd voor lager betaalden minder gemakkelijk is dan voor hoger betaalden, vooral omdat de AOW, met een ingangsdatum die geen enkele keuze biedt, voor lagere inkomensgroepen een veel belangrijker deel van het inkomen na pensionering beslaat dan voor hogere inkomensgroepen. Vooral voor mensen met zware (en vaak laag betaalde) beroepen kan de verhoging van de AOW-leeftijd de onvrede met de pensioenleeftijd versterken. Wellicht is dit een reden om een meer flexibele AOW in de toekomst toch weer op de beleidsagenda te zetten; zie bijvoorbeeld Vermeer, Mastrogiacomo en van Soest (2014).

### 3. De toekomst van het stelsel<sup>3</sup>

In dezelfde interviews waarin gevraagd is naar tevredenheid is ook gevraagd naar de verwachtingen over de toekomst van het AOW- en pensioenstelsel. Omdat hier sprake is van onzekerheid die gemeten wordt door van iedere respondent zo goed mogelijk de subjectieve kansverdeling in beeld te brengen, zijn steeds vier verschillende vragen gesteld over hetzelfde onderwerp. De eerste serie vragen gaat over de koopkracht van de AOW, met de volgende formulering:

*Wat is de kans dat over 10/20 jaar de koopkracht van de AOW*

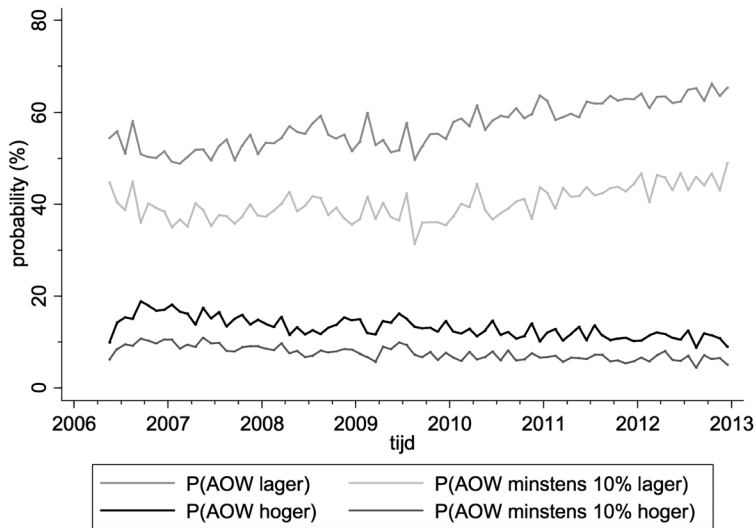
- Lager zal zijn dan nu* .....%
- Minstens 10% lager zal zijn dan nu* .....%
- Hoger zal zijn dan nu* .....%
- Minstens 10% hoger zal zijn dan nu* .....%

Hier worden aan elke respondent vier vragen gesteld; elk van de vier antwoorden is een procentuele kans tussen 0 en 100. De helft van de respondenten wordt gevraagd naar de situatie over 10 jaar, de andere helft naar de situatie over 20 jaar; dit is gerandomiseerd (maar hetzelfde voor deze vragen en de volgende vier series vragen in hetzelfde interview; onafhankelijk gerandomiseerd in verschillende interviews). Omdat de patronen voor de verwachtingen over tien en twintig jaar op elkaar lijken, houden we bij de beschrijving van de antwoorden geen rekening met dit onderscheid.

Figuur 3 laat zien hoe de gemiddelde antwoorden zich ontwikkelen in de loop van de tijd. Natuurlijk is niet elke respondent

<sup>3</sup> Een meer uitgebreide analyse is te vinden in Bissonnette en van Soest (2012). Zij gebruiken dezelfde data met uitzondering van de meest recente golven (tweede helft van 2012).

*Figuur 3. Verwachtingen over de koopkracht van AOW-uitkeringen over 10 of 20 jaar*



in staat een perfect antwoord te geven en zijn er bijvoorbeeld veel antwoorden die niet voldoen aan de wetten van de kansberekening – het antwoord op de eerste vraag moet bijvoorbeeld minstens zo groot zijn als het antwoord op de tweede vraag. Maar dit soort fouten voorkomt niet dat de gemiddelden in Figuur 3 een plausibel patroon hebben.

Ten eerste valt op dat de antwoorden op de eerste twee vragen gemiddeld veel groter zijn dan de antwoorden op de laatste twee vragen. Mensen zijn dus gemiddeld gesproken pessimistisch over de koopkracht van de AOW: de kans dat deze omlaag gaat wordt gemiddeld op tussen de 50 procent en 65 procent ingeschat, terwijl de kans dat hij omhoog gaat gemiddeld altijd lager is dan 20 procent. Ook de kans dat de koopkracht van de AOW flink omlaag gaat (minstens 10 procent) wordt behoorlijk hoog ingeschat (rond de 40 procent). Ten tweede is het duidelijk dat

het pessimisme is gegroeid in loop van de tweede helft van de beschouwde periode: de gemiddelde kans op koopkrachtdaling gaat van ongeveer 50 procent in 2009 naar meer dan 60 procent in de loop van 2012. De kans op een daling van meer dan 10 procent vertoont een soortgelijk beeld. De kansen op koopkrachtverbetering zijn in overeenstemming hiermee ook iets gedaald, maar minder sterk. Dit impliceert ook dat de gemiddelde kans dat de koopkracht gelijk blijft (100 procent minus de som van de oranje en de blauwe punten) gedaald is.

Tabel 3 laat zien hoe de antwoorden op de eerste twee vragen (lager en minstens 10 procent lager) verschillen tussen respondenten met verschillende karakteristieken. Vrouwen achten de kans op een flinke koopkrachtdaling groter dan mannen (met dezelfde leeftijd en andere karakteristieken). Ouderen schatten de kans op koopkrachtverslechtering kleiner in dan jongeren, ook al is voor alle leeftijdsgroepen gevraagd naar de situatie over 10 of 20 jaar. Hoogopgeleiden hebben veel minder optimistische verwachtingen over de toekomstige AOW-koopkracht dan lager opgeleiden. Het verschil voor de kans op een koopkrachtverslechtering tussen een hoog- en een laagopgeleide (met dezelfde leeftijd, etc.) is ruim 11 procentpunt. Wanneer opleiding in de regressie is opgenomen, is er geen significante rol meer voor vermogen of inkomen. De significante trendschattingen weerspiegelen het toenemend pessimisme in de loop van de tijd. Het verschil tussen de respondenten die gevraagd worden naar de situatie over 10 en over 20 jaar, is alleen significant als het gaat om een flinke koopkrachtverslechtering. Mensen zijn dan nog wat pessimistischer als het de situatie over 20 jaar betreft dan wanneer het om een tijdshorizon van 10 jaar gaat (een verschil van zo'n 2.5 procentpunt, veel kleiner dan bijvoorbeeld het effect van opleiding). Mogelijk is dit verschil zo klein omdat



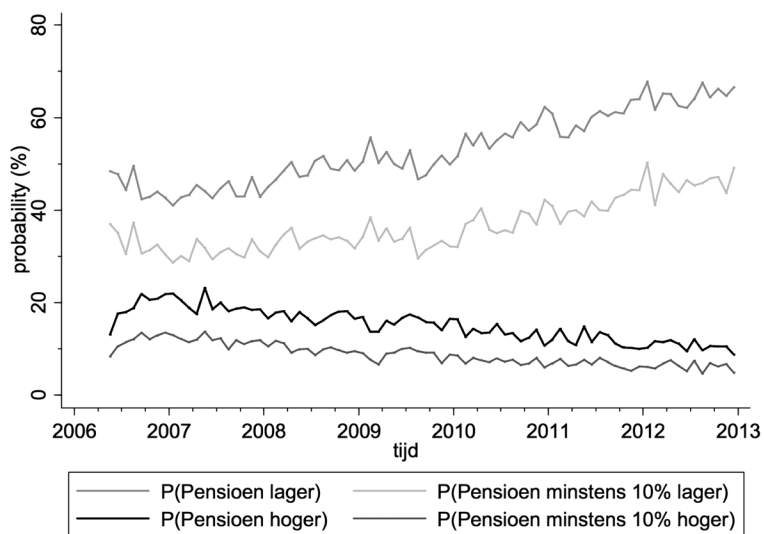
*Tabel 3. Modelschattingen voor de gerapporteerde kans (in %) dat de koopkracht van de AOW over 10 of 20 jaar lager is of minstens 10% lager is (Lineair model).*

	P(AOW lager)	P(AOW 10% lager)
Vrouw	0.617 (0.61)	3.037 (3.20)**
Leeftijd	-0.375 (8.90)**	-0.183 (4.58)**
ln_bruto_inkomen	0.248 (1.13)	-0.190 (0.91)
opl_mid	4.444 (3.46)**	0.591 (0.52)
opl_hoog	11.258 (9.13)**	3.687 (3.30)**
werknemer	1.885 (1.52)	2.141 (1.84)
zelfstandig	1.041 (0.53)	1.518 (0.74)
eigen_woning	2.257 (2.12)*	0.403 (0.41)
tijd	2.348 (19.24)**	1.113 (9.35)**
twintig_jaar	-0.038 (0.12)	2.513 (7.80)**
Constant	59.179 (19.67)**	42.306 (14.80)**
R <sup>2</sup>	0.08	0.02
N	39,691	39,520

Bron: Netspar pensioenmonitor 2006-2012; eigen berekeningen. Kleinste kwadratenschattingen met standaardfouten geclusterd per individu.

\* p<0.05; \*\* p<0.01. Zie Tabel 1 voor definities van de verklarende variabelen.

*Figuur 4. Verwachtingen van de koopkracht van aanvullende pensioenen over 10 of 20 jaar*



veel mensen zowel 10 als 20 jaar als verre toekomst zien en geen onderscheid maken.

De tweede serie vragen is vergelijkbaar met de eerste serie, maar heeft betrekking op de gemiddelde koopkracht van aanvullende pensioenen over 10 of 20 jaar. De gemiddelde antwoorden worden getoond in Figuur 4. Het patroon is in feite hetzelfde als in Figuur 3, maar nog veel duidelijker. De gemiddelde gerapporteerde kans op koopkrachtverlies stijgt van zo'n 45 procent in 2006-2007 naar zo'n 65 procent in 2012. Ook de kans op een flinke daling (meer dan 10 procent) stijgt behoorlijk. De gemiddelde kans op verbetering is altijd bescheiden en daalt nog gestaag in de loop van de tijd. Opmerkelijk is dat de kansen op een (flinke) koopkrachtdaling voor AOW en aanvullend pensioen gemiddeld ongeveer even hoog worden ingeschat, ondanks het feit dat in het recente verleden de koopkracht van de AOW iets is gestegen

*Tabel 4. Modelschattingen voor de gerapporteerde kans (in %) dat de koopkracht van de aanvullende pensioenen over 10 of 20 jaar lager is of minstens 10% lager is (Lineair model)*

	P(Pens lager)	P(Pens 10% lager)
vrouw	0.999 (0.99)	3.177 (3.37)**
leeftijd	-0.390 (9.27)**	-0.206 (5.20)**
ln_bruto_inkomen	0.053 (0.25)	-0.227 (1.13)
opl_mid	2.987 (2.39)*	0.031 (0.03)
opl_hoog	8.232 (6.75)**	1.862 (1.67)
werknemer	2.162 (1.75)	1.888 (1.63)
zelfstandig	0.653 (0.32)	1.635 (0.80)
eigen_woning	0.706 (0.66)	-0.960 (0.98)
Tijd	3.882 (31.91)**	2.481 (21.42)**
twintig_jaar	-0.543 (1.70)	1.623 (5.25)**
Constant	54.720 (18.13)**	37.756 (13.17)**
R <sup>2</sup>	0.09	0.04
N	39,813	39,785

Bron: Netspar pensioenmonitor 2006-2012; eigen berekeningen. Kleinste kwadratenschattingen met standaardfouten geclusterd per individu.

\* p<0.05; \*\* p<0.01. Zie Tabel 1 voor definities van de verklarende variabelen.

terwijl de koopkracht van aanvullende pensioenen door niet indexeren juist is gedaald. Dit suggereert dat respondenten bij hun voorspellingen niet alleen naar het verleden kijken maar ook de berichtgeving over de toekomst meenemen.

Tabel 4 laat zien hoe deze kansen gerelateerd zijn aan individuele karakteristieken. De resultaten zijn kwalitatief hetzelfde als voor de koopkracht van de AOW. Vrouwen zijn pessimistischer dan mannen als het gaat om een flinke verlaging van de koopkracht. De leeftijdseffecten zijn substantieel; ouderen schatten de kans op koopkrachtverlaging veel kleiner in dan jongeren. Misschien is dit te wijten aan het negatieve sentiment en gebrek aan vertrouwen van jongeren wanneer het om pensioenen gaat. Wederom zijn hoogopgeleiden veel somberder dan laagopgeleiden als het gaat om de kans dat de koopkracht van aanvullende pensioenen omlaag gaat (ruim 8 procentpunt verschil in de voorspelde kans). Anderzijds is er geen significant opleidingseffect op de kans op een verlaging van 10 procent of meer.

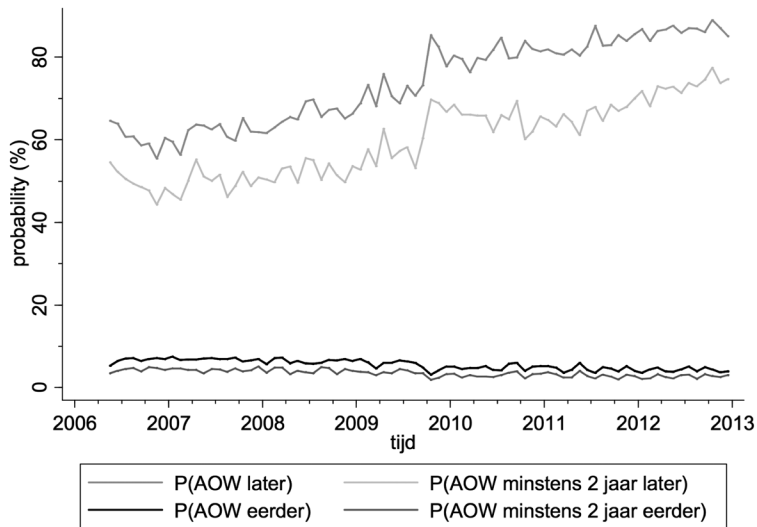
De derde serie vragen luidt als volgt:

*Wat is de kans dat over 10/20 jaar de AOW-leeftijd*

- Hoger dan nu zal zijn* ....%
- Minstens twee jaar hoger zal zijn dan nu* ....%
- Lager zal zijn dan nu* ....%
- Minstens twee jaar lager zal zijn dan nu* ....%

De gemiddelde gerapporteerde kansen worden gepresenteerd in Figuur 5. Het beeld is globaal gezien hetzelfde als voor de twee eerdere series, maar nog duidelijker. De gemiddelde kans dat de AOW-leeftijd met minstens twee jaar omhoog gaat stijgt van ongeveer 50 procent in 2006 naar zo'n 70 procent in 2012. Dit is in overeenstemming met het feit dat de hervorming van de AOW (en

*Figuur 5. Verwachtingen over de AOW-leeftijd over 10 of 20 jaar*



de discussie daarover) vooral ging over de AOW-leeftijd en niet over de koopkracht van de AOW.

Tabel 5 laat zien hoe deze kansen samenhangen met de karakteristieken van de respondent. Wederom zijn vrouwen pessimistischer dan mannen als het een flinke verslechtering betreft (minstens twee jaar hoger). Ook de andere resultaten komen grofweg overeen met de resultaten voor de koopkracht. Een verschil is dat de tijdshorizon (10 of 20 jaar) nu ook al een significant verschil maakt voor de kans op verhoging van de leeftijd, niet alleen voor de kans op een flinke verhoging. Daarnaast is er nu ook een significant effect van vermogen in de vorm van een eigen huis: degenen met een eigen huis achten de kans op verhoging van de AOW-leeftijd zo'n 3 procentpunt hoger in dan huurders (bij gelijkblijvende andere karakteristieken). Het effect van opleiding en leeftijd blijft substantieel.

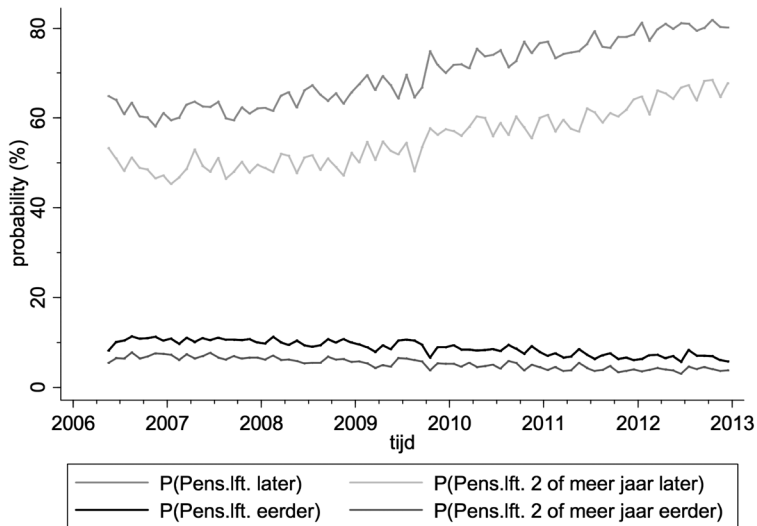
*Tabel 5. Modelschattingen voor de gerapporteerde kans (in %) dat de AOW-leeftijd over 10 of 20 jaar hoger is of minstens 2 jaar hoger is (Lineair model)*

	P(AOW-leeftijd hoger)	P(AOW-leeftijd 2 jaar hoger)
Vrouw	-1.114 (1.33)	2.514 (2.69)**
leeftijd	-0.165 (4.67)**	-0.030 (0.74)
ln_bruto_inkomen	0.356 (1.91)	0.024 (0.12)
opl_mid	3.357 (3.09)**	-0.353 (0.30)
opl_hoog	7.045 (6.96)**	0.968 (0.88)
werknemer	-0.986 (0.96)	-0.472 (0.41)
zelfstandig	-2.431 (1.34)	-0.382 (0.20)
eigen_woning	3.094 (3.29)**	1.201 (1.18)
Tijd	4.837 (42.70)**	4.072 (33.58)**
twintig_jaar	2.246 (7.67)**	6.581 (18.98)**
Constant	56.947 (21.86)**	41.411 (14.55)**
R <sup>2</sup>	0.13	0.08
N	39,838	39,803

Bron: Netspar pensioenmonitor 2006-2012; eigen berekeningen. Kleinste kwadratschattingen met standaardfouten geclusterd per individu.

\*  $p < 0.05$ ; \*\*  $p < 0.01$ . Zie Tabel 1 voor definities van de verklarende variabelen.

*Figuur 6. Verwachtingen van de gemiddelde pensioneringsleeftijd over 10 of 20 jaar*



De vierde serie is vergelijkbaar met de derde, maar gaat over de gemiddelde leeftijd waarop mensen over 10 of 20 jaar zullen stoppen met werken. Er wordt in de vraag niet gesproken over deeltijdpensioen; in de vraag worden mensen die nog in deeltijd werken dus ook als werkend beschouwd. Ook nu wordt gevraagd naar de kansen dat deze (gemiddelde) leeftijd omhoog gaat, minstens twee jaar omhoog gaat, omlaag gaat, of minstens twee jaar omlaag gaat. De ontwikkeling van de gemiddelde antwoorden wordt gepresenteerd in Figuur 6. Het patroon is hetzelfde als voor de AOW-leeftijd, maar iets minder extreem. De meeste mensen denken dat de pensioenleeftijd zal stijgen, al is de gemiddelde gerapporteerde kans daarop iets kleiner dan voor de AOW-leeftijd. In het laatste jaar (2012) is ook de gemiddelde gerapporteerde kans op een stijging van de pensioenleeftijd met minstens twee jaar boven de 50 procent uitgekomen.

*Tabel 6. Modelschattingen voor de gerapporteerde kans (in %) dat de gemiddelde pensioenleeftijd over 10 of 20 jaar hoger is of minstens 2 jaar hoger is (Lineair model)*

	P(Penslft hoger)	P(Plft zjr hoger)
Vrouw	-1.053 (1.24)	2.485 (2.68)**
Leeftijd	-0.118 (3.26)**	0.002 (0.05)
ln_bruto_inkomen	0.077 (0.39)	-0.178 (0.87)
opl_mid	3.022 (2.72)**	-0.411 (0.35)
opl_hoog	6.923 (6.65)**	0.624 (0.57)
Werknemer	0.598 (0.57)	0.607 (0.52)
Zelfstandig	-2.029 (1.08)	-0.614 (0.31)
eigen_woning	2.856 (2.98)**	0.953 (0.93)
Tijd	3.377 (32.30)**	2.815 (24.83)**
twintig_jaar	1.753 (6.30)**	5.100 (16.04)**
Constant	57.619 (22.26)**	41.825 (14.99)**
R <sup>2</sup>	0.08	0.05
N	39,845	39,832

Bron: Netspar pensioenmonitor 2006-2012; eigen berekeningen. Kleinste kwadratenschattingen met standaardfouten geclusterd per individu.

\*  $p < 0.05$ ; \*\*  $p < 0.01$ . Zie Tabel 1 voor definities van de verklarende variabelen.



Tabel 6 geeft de samenhang met individuele karakteristieken. Wederom zijn vrouwen pessimistischer dan mannen als het een flinke verslechtering betreft (minstens twee jaar hoger). Ook de andere resultaten komen grofweg overeen met de resultaten voor de koopkracht. Een verschil is dat de tijdshorizon (10 of 20 jaar) nu ook al een significant verschil maakt voor de kans op verhoging van de leeftijd, niet alleen voor de kans op een flinke verhoging. Daarnaast is er ook een significant effect van vermogen in de vorm van een eigen huis: degenen met een eigen huis achten de kans op verhoging van de AOW-leeftijd zo'n 3 procentpunt hoger in dan huurders (bij gelijkblijvende andere karakteristieken). Het effect van opleiding en leeftijd blijft substantieel.

#### 4. Verwachtingen over de eigen pensioenleeftijd en vervangingsratio

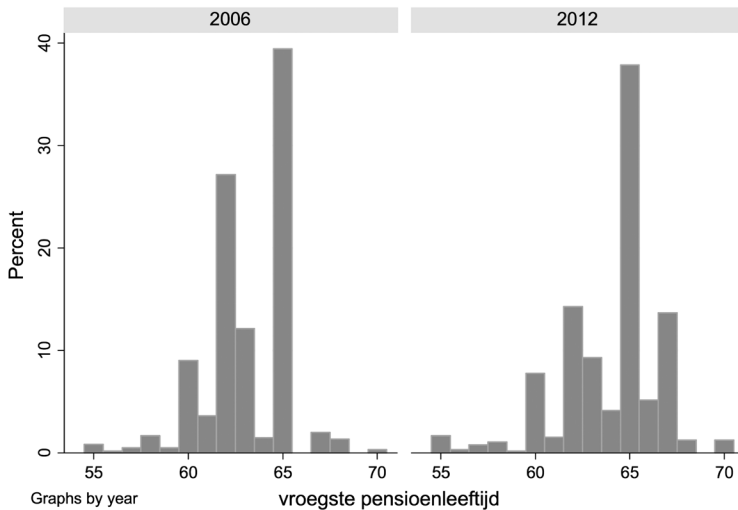
In deze paragraaf kijken we naar voorspellingen van de eigen pensioenleeftijd en naar de verwachte vervangingsratio, gegeven deze voorspelde pensioenleeftijd. De analyse is voor een groot deel vergelijkbaar met die in Bissonnette en van Soest (2015). Van Santen et al. (2012) en de Bresser en van Soest (2013) maken gebruik van dezelfde data en bestuderen vooral de methodologische aspecten van de manier waarop respondenten antwoord geven op dit type vragen.

De voorspelde pensioenleeftijd is het antwoord op de vraag:

*“Op welke leeftijd denkt u, volgens de pensioenregeling van uw werkgever, op zijn vroegst met pensioen te kunnen gaan?”*

De vraag is alleen gesteld aan werknemers. (Er is ook gevraagd naar de laatste leeftijd waarop iemand met pensioen denkt te kunnen gaan maar veel respondenten denken niet dat er zo'n laatste leeftijd is, waardoor de analyse van deze vraag minder zinvol lijkt – deze vraag laten we hier dan ook buiten beschouwing.) Respondenten kunnen deze vraag op verschillende manieren interpreteren: wat is formeel volgens de regels van het pensioenfonds de vroegste pensioenleeftijd? Of wat is de vroegste pensioenleeftijd die ik mezelf kan permitteren zonder dat mijn inkomen te laag wordt?

Figuur 7 laat de verdeling van de gerapporteerde vroegste pensioenleeftijden zien in het eerste en het laatste jaar (na verwijdering van uitbijters). De verschuiving in de loop van de tijd is heel duidelijk: in 2006 denkt de meerderheid van de werkgevers nog dat ze al voor hun 65ste met pensioen kunnen, en heel weinig mensen geloven in een vroegste pensioenleeftijd van

*Figuur 7: Vroegste pensioenleeftijd werknemers in 2006 en 2012*

Noot: opgegeven pensioenleeftijden kleiner dan 55 of groter dan 70 zijn niet meegenomen

boven de 65. In 2012 is dit beeld sterk veranderd, met veel minder mensen die voor hun 65ste met pensioen denken te kunnen, en een flink wat grotere groep die denkt dat hun vroegste pensioenleeftijd boven de 65 zal liggen.

Een soortgelijk beeld blijkt uit Tabel 7, waarin wordt aangegeven hoe de verdeling verandert in de loop van de zeven jaar. Wat hier het meest opvalt, is dat het gemiddelde het grootst was in 2010, en daarna weer licht gedaald is. Over de hele periode neemt de gemiddelde leeftijd toe van 63.15 tot 63.98, maar in 2010 was het zelfs 64.31. Sinds 2010 rapporteren meer dan 10 procent van de werknemers ook een vroegste pensioenleeftijd van 67 of hoger. Omdat de meeste pensioenfondsen formeel ook toelaten dat iemand eerder met pensioen gaat, betekent dit dat de meeste respondenten waarschijnlijk de tweede interpretatie

Tabel 7. Vroegste pensioenleeftijd per golf

Jaar	gemiddelde	st.deviatie	Mediaan	1ste deciel	9de deciel
2006	63.15	2.21	63	60	65
2007	63.35	2.15	64	60	65
2008	63.64	2.14	65	60	65
2009	63.79	2.07	65	61	65
2010	64.31	2.46	65	61	67
2011	64.03	2.03	65	61	67
2012	63.98	2.62	65	60	67

Noot: opgegeven pensioenleeftijden kleiner dan 55 of groter dan 70 zijn niet meegenomen

van de vraag hanteren: op welke leeftijd kan ik het me permitteren om met pensioen te gaan?

Vervolgens wordt gevraagd naar de vervangingsratio bij uitstreding op deze vroegste pensioenleeftijd. Om rekening te houden met het feit dat mensen niet zeker zullen weten wat deze vervangingsratio zal zijn, zijn vragen gesteld in de vorm van kansen, op soortgelijke manier als voor de verwachtingen over de toekomst van het stelsel.

De gestelde vragen waren als volgt:

*Als u op leeftijd [XX] met pensioen zou gaan, denk dan aan uw totale netto-pensioeninkomen inclusief AOW, in relatie tot uw huidige totale netto-arbeidsinkomen (uw nettoloon of salaris, of uw netto-inkomen als zelfstandige). Wat is volgens u dan de kans dat uw totale netto-pensioeninkomen in het jaar na uw pensionering qua koopkracht...*

- *meer dan 100% van uw huidige netto-arbeidsinkomen waard is?*
- *minder dan 100% van uw huidige netto-arbeidsinkomen waard is?*

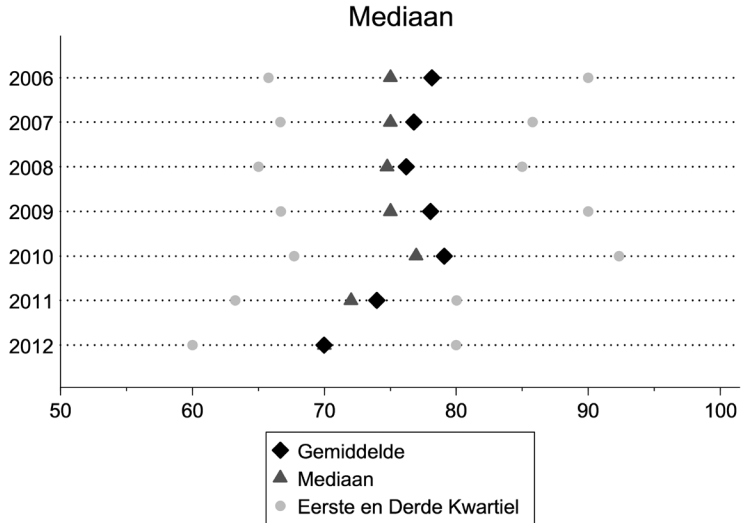
- *minder dan 90% van uw huidige netto-arbeidsinkomen waard is?*
- *minder dan 80% van uw huidige netto-arbeidsinkomen waard is?*
- *minder dan 70% van uw huidige netto-arbeidsinkomen waard is?*
- *minder dan 60% van uw huidige netto-arbeidsinkomen waard is?*
- *minder dan 50% van uw huidige netto-arbeidsinkomen waard is?*

Al deze vragen hebben mogelijke antwoorden 0 tot en met 100 procent. Merk op dat gevraagd is naar het netto-pensioeninkomen als percentage van netto huidig inkomen, dus niet het laatste inkomen voordat iemand met pensioen gaat (het eindloon) of het gemiddelde inkomen over de loopbaan (middelloon). De reden hiervoor is dat eindloon of middelloon ook een voorspelling van de loonontwikkeling zouden vereisen, wat het beantwoorden van deze vragen nog moeilijker zou maken.

Op basis van deze antwoorden kan voor iedere respondent in elke golf de subjectieve kansverdeling van de toekomstige vervangingsratio geschat worden. We hebben daarvoor de methode gebruikt van Bellemare et al. (2012), die in feite berust op een niet-parametrische schatting van de verdelingsfunctie die zo goed mogelijk aansluit bij de gerapporteerde kansen. Dezelfde methode is gebruikt in de Bresser en van Soest (2015) en Bissonnette en van Soest (2015).

Uit elke geschatte verdelingsfunctie kunnen karakteristieken van de subjectieve verdeling worden afgeleid, zoals de mediaan van deze verdeling, of de interkwartielafstand (verschil tussen het derde en het eerste kwartiel – een maat voor de subjec-

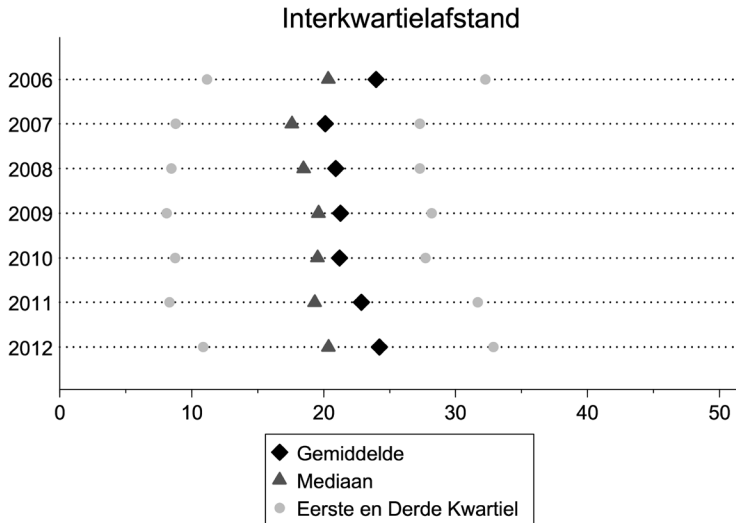
*Figuur 8: Verdeling van de mediaan van de subjectieve kansverdelingen van de vervangingsratio (netto als fractie van het huidige loon) per golf*



tieve onzekerheid). Figuur 8 geeft aan hoe de mediaan van de subjectieve verdeling van de vervangingsratio verdeeld is in de steekproef in elk van de jaren.<sup>4</sup> De figuur laat zien dat de verwachtingen in de laatste twee jaar (2011 en 2012) door veel mensen naar beneden zijn bijgesteld. De gemiddelde mediaan ging omlaag van tussen de 75 en 80 procent in de eerste vier jaar tot zo'n 74 procent in 2011 en 70 procent in 2012. Vooral de groep met heel hoge verwachtingen is in 2011 en 2012 veel kleiner geworden; een kwart heeft sindsdien een mediaan van 80 of hoger – in 2010 gold dit nog voor meer dan vier op de tien respondenten. In 2012 had een kwart van de respondenten ook een mediaan van 60 procent of lager; in 2010 was dit nog maar

<sup>4</sup> De figuren 8 en 9 zijn ook terug te vinden in Bissonnette en van Soest (2015), maar dan alleen voor de jaren 2009 tot en met 2012.

*Figuur 9: Verdeling van de interkwartielafstanden van de subjectieve kansverdelingen van de vervangingsratio (netto als fractie van het huidige loon) per golf*



voor drie op de twintig respondenten het geval. We kunnen dus concluderen dat mensen minder optimistisch zijn geworden over hun vervangingsratio. We kunnen hier niet zeggen in hoeverre dit terecht is, en in hoeverre het slechts een perceptie is die is ingegeven door negatieve berichtgeving en het publieke debat.

Figuur 9 laat de ontwikkeling zien van de interkwartielafstand, een maat voor de onzekerheid van respondenten over hun toekomstige vervangingsratio. Opvallend hier is dat de onzekerheid erg groot was in 2006. In de jaren daarna nam de subjectieve onzekerheid af, om in de jaren 2011 en 2012 weer terug te keren op het niveau van 2006. We kunnen hier niet zeggen in hoeverre de onzekerheid een weerspiegeling is van onzekere pensioenhervormingen, onzekerheid over de toekomstige loopbaan en de daaraan gepaarde pensioenopbouw, of slechts een

toenemend gevoel van onzekerheid dat niet op specifieke feiten berust.

Tabel 8 laat met behulp van lineaire regressiemodellen zien hoe de gerapporteerde vroegste pensioenleeftijd en de verdeling van de vervangingsratio samenhangt met individuele karakteristieken. Soortgelijke regressies worden ook gepresenteerd in Bissonnette en van Soest (2015). Daar ligt echter de nadruk op de samenhang met hoe de respondenten de ernst van de crisis inschatten en zijn daarom alleen gegevens van 2009 tot en met 2012 gebruikt. Naast de vermelde regressoren zijn ook jaareffecten opgenomen maar deze zijn niet gerapporteerd – ze komen grofweg overeen met de verschillen tussen de jaren die we hierboven al hebben besproken. Variabelen voor de sectoren waarin de respondenten werkzaam zijn, zijn niet opgenomen in de specificaties in de tabel omdat ze in elke regressie insignificant waren. Opgemerkt moet worden dat de R-kwadraat in elke regressie tamelijk laag is zodat slechts een beperkt deel van de variatie in de opgegeven vroegste pensioenleeftijd en de verdeling van de vervangingsratio door de opgenomen individuele karakteristieken verklaard wordt.

De pensioenleeftijd hang vooral af van leeftijd en inkomen. Oudere werknemers verwachten eerder met pensioen te kunnen. Dit komt overeen met het feit dat ouderen vaak nog kunnen profiteren van een vervroegde uittredingsregeling terwijl jongeren geconfronteerd zullen worden met een hogere AOW-leeftijd en standaard pensioenleeftijd. Ook daalt de pensioenleeftijd met inkomen, wat suggereert dat de hogere inkomensgroepen betere of meer flexibele regelingen hebben voor vervroegde uittreding. Het kan ook betekenen dat hogere inkomensgroepen zich eerder kunnen permitteren met een lagere vervangingsratio genoeg te nemen (zie ook paragraaf 2). Mensen met partner verwachten



*Tabel 8. Verwachting vroegste pensioenleeftijd en subjectieve verdeling vervangingsratio*

	Vroegste Pensioen-leeftijd	Verwachte Verv. Ratio	Mediaan Verv. ratio	Inter-kwartielafst. Verv. ratio
Man	0.115 (0.86)	4.121 (3.74)**	4.281 (3.83)**	-0.546 (0.66)
Partner	-0.316 (2.23)*	-0.607 (0.50)	-0.959 (0.79)	0.348 (0.40)
Ln(leeftijd)	-1.457 (5.42)**	-16.155 (5.99)**	-16.046 (5.81)**	-21.702 (12.22)**
Ln(netto inkomen)	-0.178 (4.57)**	-0.246 (0.46)	-0.328 (0.59)	-0.409 (1.14)
Opl_mid	-0.228 (1.39)	-2.179 (1.54)	-1.852 (1.31)	-0.616 (0.53)
Opl_hoog	-0.286 (1.92)	-6.379 (4.91)**	-5.987 (4.62)**	-0.858 (0.79)
Publieke sector	-0.088 (0.70)	0.221 (0.20)	0.279 (0.25)	-2.049 (2.53)*
Pensioen-leeftijd		0.514 (2.26)*	0.452 (1.90)	0.311 (2.02)*
Constante	70.347 (65.57)**	110.370 (5.83)**	114.027 (5.84)**	90.557 (7.05)**
R <sup>2</sup>	0.06	0.08	0.07	0.11
N	3,195	3,195	3,195	3,195

Bron: Netspar pensioenmonitor 2006-2012; eigen berekeningen. Kleinste kwadratenschattingen met standaardfouten geclusterd per individu. Jaareffecten opgenomen maar niet gerapporteerd. Steekproef bevat alleen werknemers.

T-waarden tussen haakjes. \* p<0.05; \*\* p<0.01.

Definities verklarende variabelen: man: 1 voor mannen, 0 voor vrouwen; partner: 1 indien gehuwd of samenwonend, 0 anders; leeftijd: leeftijd in jaren; netto-inkomen: netto-inkomen in euros per maand; opl\_mid: 1 voor middelbaar opgeleiden (mbo; havo, vwo), 0 anders; opl\_hoog: 1 voor hoger opgeleiden (hbo, universiteit), 0 anders; publieke sector: 1 indien werkend in publieke sector, 0 anders; pensioenleeftijd: vroegste leeftijd waarop respondent met pensioen kan (zie tekst).

eerder te kunnen uittreden dan alleenstaanden, misschien omdat ze kunnen profiteren van een pensioenregeling van de partner.

De resultaten voor de verwachting en de mediaan van de subjectieve verdeling van de vervangingsratio zijn vrijwel hetzelfde. Beide zijn een maat voor de locatie van de verdeling. Mannen verwachten een hogere vervangingsratio dan vrouwen, wellicht omdat ze verwachten meer jaren volledig pensioen op te bouwen, maar mogelijk ook omdat mannen in veel opzichten optimistischer blijken te zijn dan vrouwen (zie bijvoorbeeld Barber en Odean, 2001). De verwachte vervangingsratio neemt af met leeftijd. Dit lijkt in tegenspraak met het feit dat pensioenen voor jongeren waarschijnlijk soberder uitvallen dan voor de huidige oudere werknemers, maar het gaat hier om de vervangingsratio als percentage van het huidige loon. Het resultaat wordt dan ook goed verklaarbaar als we ons realiseren dat jongeren nog een flinke loonstijging kunnen verwachten, en daarom ook een hoger pensioen denken te krijgen. Inkomen speelt geen significante rol. Dit is in die zin opmerkelijk dat voor lagere inkomens, de vervangingsratio voor een groot deel door de AOW bepaald wordt. Als de algemene verwachting zou zijn dat bedrijfspensioenen veel sterker versoerd worden dan de AOW, zou meer pessimisme onder hogere inkomens verwacht kunnen worden. Dit is wel wat we vinden voor het teken van de inkomensparameter, maar het effect is klein en insignificant.

Hoger opgeleiden hebben lagere verwachtingen over hun vervangingsratio dan laag- of middelbaar opgeleiden (bij gegeven andere karakteristieken). Het verschil tussen verwachting van een hoog- en laagopgeleide is ruim 6 procentpunt. Dit zou realistisch kunnen zijn omdat hoger opgeleiden later toetreden tot de arbeidsmarkt en dus minder jaren tweede pijlerpensioen opbouwen. Het zou ook kunnen betekenen dat hoger opgeleiden

meer kijk hebben op de versoberende werking van de hervormingen, zoals gesuggereerd door de resultaten van paragraaf 3. Of mensen in de publieke of private sector actief zijn, speelt geen significante rol. Een hogere leeftijd waarop men verwacht met pensioen te kunnen gaan, gaat gepaard met een hogere verwachte vervangingsratio, maar de omvang van dit effect is beperkt: ongeveer een halve procentpunt per jaar (significants voor de verwachting, insignificant voor de mediaan). Dit is niet noodzakelijk een causaal verband – het kan zijn dat sommige pensioenregelingen bijvoorbeeld zowel meer flexibiliteit als een hogere vervangingsratio met zich meebrengen dan andere. We mogen hier dus ook niet uit afleiden dat mensen de beloning voor langer doorwerken onderschatten.

De laatste kolom presenteert de resultaten van een model voor de interkwartielafstand, een maat voor de onzekerheid over de toekomstige vervangingsratio. We zien hier een sterk effect van leeftijd: zoals verwacht zijn ouderen, die het dichtst tegen hun pensioen aanzitten, het minst onzeker over de hoogte van dit pensioen. Daarnaast valt op dat werknemers in de publieke sector minder onzeker zijn dan werknemers in de private sector, mogelijk omdat ze meer vertrouwen hebben in hun pensioenfonds, maar misschien ook omdat ze een minder onzekere toekomstige loopbaan op de arbeidsmarkt hebben, of omdat ze beter geïnformeerd zijn dan werknemers in de private sector. De andere variabelen zijn niet significant.

### **Verwachtingen van de vervangingsratio en tevredenheid**

In de Bresser en van Soest (2015) worden de in deze paragraaf centraal staande mediaan en interkwartielafstand van de verdeling van de vervangingsratio als extra verklarende variabelen opgenomen in de regressies die de gemeten tevredenheid met

het stelsel en met (aspecten van) het eigen pensioen verklaren (zie Tabel 1 en Tabel 2 hierboven). Hiertoe zijn de jaarlijkse golven van de Netspar Pensioenmonitor gekoppeld aan de eerstvolgende maandelijkse golf. Ook zijn modellen voor paneldata gebruikt met vaste individuele effecten die rekening houden met niet geobserveerde heterogeniteit. Dit maakt het plausibel dat de resultaten kunnen worden beschouwd als causale effecten.

De Bresser en van Soest vinden een sterk positief effect van een hogere mediane vervangingsratio op tevredenheid met het eigen pensioen als geheel en op tevredenheid met de hoogte van het eigen pensioen (Tabel 3 in de Bresser en van Soest; alleen de golven 2006 tot en met 2010 worden hier gebruikt). Het eerste is niet verrassend, meer verrassend is dat het tweede effect net zo sterk is als het eerste. Er wordt geen significant effect gevonden van de mediane vervangingsratio op tevredenheid met de kennis van de eigen pensioenregeling of de leeftijd waarop men met pensioen kan, en een marginaal significant positief effect op de tevredenheid met het Nederlandse stelsel. Voor de interkwartielafstand wordt anderzijds geen enkel significant verband gevonden, zelfs niet voor de tevredenheid met de kennis van de eigen regeling.

## 5. Conclusie

In dit paper is gekeken naar tevredenheid met het pensioen en het pensioenstelsel en verwachtingen van het stelsel en van het eigen pensioen en de eigen pensioenleeftijd, gebruik makend van surveydata verzameld van 2006 tot en met 2012.

Nederlanders zijn niet erg tevreden over hun eigen pensioen. Gemiddeld geven ze ruim een zes, en dit verandert nauwelijks in de loop van de beschouwde periode. Vooral de tevredenheid met het inkomen na pensionering en het inzicht in de eigen pensioenuitvoering scoren laag. Er is doorgaans iets (maar niet veel) meer tevredenheid over het Nederlandse pensioenstelsel. Er is een positief verband tussen tevredenheid en sociaaleconomische positie (inkomen, opleiding, eigen huis). Hieruit kunnen pensioenuitvoerders en beleidsmakers wellicht de conclusie verbinden dat juist de lagere inkomensgroepen en laagopgeleiden extra aandacht verdienen als het gaat over toereikend pensioen, pensioencommunicatie en meer flexibiliteit in de uittredleeftijd. Bij dat laatste speelt ook het gebrek aan keuzevrijheid bij de AOW een rol.

De verwachtingen over de wijze waarop het stelsel er in de toekomst uit zal zien, blijken zich langzaam aan te passen aan het publieke debat en de feitelijke hervormingen. De verhoging van de AOW-leeftijd slijpelt bijvoorbeeld langzaam door in wat de mensen over tien of twintig jaar verwachten van de gemiddelde pensioenleeftijd. Ook blijken steeds meer mensen te verwachten dat de koopkracht van de (eerste- en tweede)pijlerpensioenen in de toekomst gaat dalen en worden de verwachtingen van het eigen pensioeninkomen steeds naar beneden bijgesteld. De verwachte leeftijd waarop individuen met pensioen denken te kunnen gaan is gestegen, al is het niet veel.

Het feit dat de gemiddelde verwachtingen zich op een plausible manier aanpassen aan de veranderende realiteit, suggereert dat pensioenverwachtingen een zeker realiteitsgehalte hebben. In elk geval als het om gemiddelde verwachtingen gaat. Het feit dat een hogere verwachting van het eigen pensioeninkomen gepaard gaat met een hogere tevredenheid met het eigen pensioen en het eigen pensioeninkomen bevestigt dit. De bevindingen van Bissonnette en van Soest (2015) dat de verwachtingen op een plausible manier samenhangen met hoe respondenten de crisis ervaren leidt tot dezelfde conclusie. Dit lijkt goed nieuws voor degenen die pleiten voor meer keuzevrijheid en verantwoordelijkheid in de opbouw van een goed pensioen. Het hebben van realistische verwachtingen is immers een noodzakelijke voorwaarde om beslissingen te kunnen nemen op basis van een goede afweging tussen het heden en de (onzekere) toekomst. Anderzijds suggereert de geleidelijkheid waarmee verwachtingen veranderen dat individuen niet alle nieuwe informatie meteen verwerken.

Een andere belangrijke conclusie is dat de verwachtingen van Nederlandse pensioenconsumenten worden gekenmerkt door een grote mate van heterogeniteit. Zo blijken hoger opgeleide werknemers, oudere werknemers, en vrouwen duidelijk minder hoge verwachtingen te hebben van hun pensioeninkomen dan laagopgeleiden, jongeren, en mannen. Dit is wellicht realistisch omdat door een groter aandeel van de AOW en een verschil in versobering tussen AOW en tweedepijlerpensioen lagere inkomensgroepen inderdaad een hogere vervangingsratio zullen hebben dan hogere inkomensgroepen.

Dit ligt iets anders wanneer we kijken naar verwachtingen over het stelsel. Dit zijn vragen naar algemene hervormingen, niet naar de gevolgen daarvan voor de individuen zelf. Als

Iedereen dezelfde informatie heeft en op dezelfde (rationele) manier verwachtingen vormt, zouden er voor deze vragen geen systematische verschillen gevonden moeten worden, maar zulke verschillen zijn er wel degelijk. Zo zijn hoogopgeleiden steeds pessimistischer dan laagopgeleiden: ze schatten de kans op een verhoging van de AOW- en pensioenleeftijd of een verlaging van de koopkracht van het eerste- en tweedepijlerpensioen systematisch hoger in dan laagopgeleiden. Dit suggereert dat er verschillen zijn tussen hoog- en laagopgeleiden in de informatie die ze bezitten of in de manier waarop ze verwachtingen vormen.

We kunnen op basis van onze analyse niet met zekerheid zeggen welke groep de meest accurate verwachtingen heeft. Als het zo is dat hoger opgeleiden adequater reageren op de berichten over versoering van de AOW en pensioenen en hun verwachtingen daarom eerder naar beneden bijstellen, maakt het de lager opgeleiden extra kwetsbaar – niet alleen hebben zij meer moeite de (pensioen-) beslissingen te nemen die het meest in hun eigen belang zijn bij gegeven informatie, maar ook zijn zij minder goed in staat de informatie tot zich te nemen en te verwerken in realistische verwachtingen. Dit wijst op een mogelijk risico van meer keuzevrijheid en eigen verantwoordelijkheid: als de hogere sociaaleconomische groepen daarmee beter kunnen omgaan dan andere groepen, dan leidt het tot grotere verschillen in de kwaliteit van de planning en voorbereiding van het pensioen, en tot grotere ongelijkheid in pensioenuitkomsten.

## Referenties

- Barber, B.M., en T. Odean, Boys will be boys: gender, overconfidence, and common stock investment, *Quarterly Journal of Economics*, 116, 261–292, 2001.
- Bellemare, C., L. Bissonnette en S. Kröger, Flexible approximation of subjective expectations using probability questions, *Journal of Business and Economic Statistics*, 20(1), 125–131, 2012.
- Binswanger, J. en D. Schunk, What is an adequate standard of living during retirement? *Journal of Pension Economics and Finance*, 11 (2), 203–222, 2012.
- Bissonnette, L. and A. van Soest, The future of retirement and the pension system: How the public's expectations vary over time and across socio-economic groups. *IZA Journal of European Labor Studies*, 1–2, 1–21, 2012.
- Bissonnette, L., en A. van Soest, Heterogeneity in consumers' income and pension expectations, *Journal of Pension Economics and Finance*, 14(4), 439–465, 2015.
- Boelhouwer, J., G. Kraaykamp en I. Stoop (red.), Nederland in Europees Perspectief: Tevredenheid, Vertrouwen en Opinions, Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag, 2015. [http://www.scp.nl/Publicaties/Alle\\_publicaties/Publicaties\\_2015/Nederland\\_in\\_Europees\\_perspectief](http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2015/Nederland_in_Europees_perspectief)
- Bresser, J. de en M. Knoef, Can the Dutch meet their own retirement goals? *Labour Economics*, 34, 100–117, 2015.
- Bresser, J. de, en A. van Soest, Survey response in probabilistic questions and its impact on inference. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 96, 65–84, 2013.
- Bresser, J. de, en A. van Soest, Retirement expectations and satisfaction with retirement provisions, *Review of Income and Wealth*, 61(1), 119–139, 2015.
- Cremer, H. en P. Pestieau, Reforming Our Pension System: Is It a Demographic, Financial or Political Problem?, *European Economic Review*, 44(4–6), 974–983, 2000.
- Dalen, H. van en K. Henkens, De dubbelhartige pensioendeelnemer: Over vertrouwen, keuzevrijheid, en keuzes in pensioenopbouw, Netspar NEA paper 58, 2015.
- Groezen, B. van, H. Kiiver, en B. Unger, Explaining Europeans' Preferences for Pension Provision, *European Journal of Political Economy*, 25(2), 237–249, 2009.
- Kortleve, N, G. Verbaal en C. Kuiper, *Op naar actieve pensioenconsumenten. Inhoudelijke kenmerken en randvoorwaarden van effectieve pensioencommunicatie*, Netspar Design Paper 23, Netspar, 2013.
- Lynch, J. en M. Myrskylä, Always the Third Rail—Pension Income and Policy Preferences in European Democracies, *Comparative Political Studies*, 42(8), 1068–1097, 2009.
- O'Donnell, O. en P. Tinios, The politics of pension reform: Lessons from public attitudes in Greece, *Political Studies*, 51(2), 262–281, 2003.



- Van Santen, P., R. Alessie en A. Kalwij. Probabilistic survey questions and incorrect answers: retirement income replacement rates. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 82(1), 267–280, 2012.
- Vermeer, N., M. Mastrogiacomo en A. van Soest, *Is maatwerk wenselijk bij de verhoging van de pensioenleeftijd? De mening van de Nederlandse bevolking*, Netspar Opinion Paper 63, Netspar, 2015.
- Wijzer in geldzaken, *Pensioenmonitor 2014*, Wijzer in geldzaken, Den Haag, 2014, <http://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/wijzer-in-geldzaken-pensioenmonitor-2014.pdf>.

## Bijlage

*Tabel B1: Tevredenheid met het pensioenstelsel en (aspecten van) de eigen pensioenvoorzieningen: steekproef die een voldoende geven aan hun tevredenheid met inzicht in eigen pensioenregeling*

	tevredenheid stelsel	tevredenheid inkomen	tevredenheid leeftijd	tevredenheid eigen pensioen
vrouw	-0.090 (1.96)	-0.126 (2.37)*	-0.218 (3.01)**	-0.191 (3.78)**
leeftijd	0.022 (11.18)**	0.020 (8.52)**	0.035 (11.32)**	0.024 (10.73)**
ln_bruto_inkomen	0.047 (4.13)**	0.051 (3.70)**	0.054 (3.07)**	0.055 (4.08)**
opl_mid	0.139 (2.34)*	0.056 (0.80)	0.120 (1.34)	0.045 (0.67)
opl_hoog	0.409 (7.19)**	0.306 (4.75)**	0.430 (5.03)**	0.282 (4.64)**
werknemer	-0.275 (4.58)**	-0.218 (3.19)**	-1.322 (14.59)**	-0.451 (7.07)**
zelfstandig	-0.227 (2.32)*	-0.513 (3.57)**	-0.491 (3.22)**	-0.528 (4.31)**
eigen woning	0.126 (2.38)*	0.244 (3.83)**	0.129 (1.57)	0.241 (3.92)**
tijd	0.082 (3.87)**	0.076 (3.35)**	0.089 (3.14)**	0.033 (1.59)
tijd kwadraat	-0.015 (5.49)**	-0.013 (4.22)**	-0.016 (4.20)**	-0.009 (3.25)**
Constant	5.158 (34.11)**	5.127 (28.86)**	4.898 (21.43)**	5.321 (30.99)**
R <sup>2</sup>	0.10	0.08	0.26	0.14
N	25,384	23,969	24,270	24,926

Bron: Netspar pensioenmonitor 2006–2012; eigen berekeningen. Kleinste kwadratenschattingen met standaardfouten geclusterd per individu.

\*  $p < 0.05$ ; \*\*  $p < 0.01$ . Zie Tabel 1 voor de definities van de verklarende variabelen.

# OVERZICHT UITGAVEN IN DE DESIGN PAPER SERIE

- 1 Naar een nieuw pensioencontract (2011)  
Lans Bovenberg en Casper van Ewijk
- 2 Langlevensrisico in collectieve pensioencontracten (2011)  
Anja De Waegenare, Alexander Paulis en Job Stigter
- 3 Bouwstenen voor nieuwe pensioencontracten en uitdagingen voor het toezicht daarop (2011)  
Theo Nijman en Lans Bovenberg
- 4 European supervision of pension funds: purpose, scope and design (2011)  
Niels Kortleve, Wilfried Mulder and Antoon Pelsser
- 5 Regulating pensions: Why the European Union matters (2011)  
Ton van den Brink, Hans van Meerten and Sybe de Vries
- 6 The design of European supervision of pension funds (2012)  
Dirk Broeders, Niels Kortleve, Antoon Pelsser and Jan-Willem Wijckmans
- 7 Hoe gevoelig is de uittredeleeftijd voor veranderingen in het pensioenstelsel? (2012)  
Didier Fouarge, Andries de Grip en Raymond Montizaan
- 8 De inkomensverdeling en levensverwachting van ouderen (2012)  
Marike Knoef, Rob Alessie en Adriaan Kalwij
- 9 Marktconsistente waardering van zachte pensioenrechten (2012)  
Theo Nijman en Bas Werker
- 10 De RAM in het nieuwe pensioenakkoord (2012)  
Frank de Jong en Peter Schotman
- 11 The longevity risk of the Dutch Actuarial Association's projection model (2012)  
Frederik Peters, Wilma Nusselder and Johan Mackenbach
- 12 Het koppelen van pensioenleeftijd en pensioenaanspraken aan de levensverwachting (2012)  
Anja De Waegenare, Bertrand Melenberg en Tim Boonen
- 13 Impliciete en expliciete leeftijdsdifferentiatie in pensioencontracten (2013)  
Roel Mehlkopf, Jan Bonenkamp, Casper van Ewijk, Harry ter Rele en Ed Westerhout
- 14 Hoofdlijnen Pensioenakkoord, juridisch begrepen (2013)  
Mark Heemskerk, Bas de Jong en René Maatman
- 15 Different people, different choices: The influence of visual stimuli in communication on pension choice (2013)  
Elisabeth Brügggen, Ingrid Rohde and Mijke van den Broeke
- 16 Herverdeling door pensioenregelingen (2013)  
Jan Bonenkamp, Wilma Nusselder, Johan Mackenbach, Frederik Peters en Harry ter Rele
- 17 Guarantees and habit formation in pension schemes: A critical analysis of the floor-leverage rule (2013)  
Frank de Jong and Yang Zhou

- 18 The holistic balance sheet as a building block in pension fund supervision (2013)  
Erwin Fransen, Niels Kortleve, Hans Schumacher, Hans Staring and Jan-Willem Wijckmans
- 19 Collective pension schemes and individual choice (2013)  
Jules van Binsbergen, Dirk Broeders, Myrthe de Jong and Ralph Koijen
- 20 Building a distribution builder: Design considerations for financial investment and pension decisions (2013)  
Bas Donkers, Carlos Lourenço, Daniel Goldstein and Benedict Dellaert
- 21 Escalerende garantietoezeggingen: een alternatief voor het StAr RAM-contract (2013)  
Servaas van Bilsen, Roger Laeven en Theo Nijman
- 22 A reporting standard for defined contribution pension plans (2013)  
Kees de Vaan, Daniele Fano, Heriolt Mens and Giovanna Nicodano
- 23 Op naar actieve pensioenconsumenten: Inhoudelijke kenmerken en randvoorwaarden van effectieve pensioencommunicatie (2013)  
Niels Kortleve, Guido Verbaal en Charlotte Kuiper
- 24 Naar een nieuw deelnemergericht UPO (2013)  
Charlotte Kuiper, Arthur van Soest en Cees Dert
- 25 Measuring retirement savings adequacy; developing a multi-pillar approach in the Netherlands (2013)  
MARIKE KNOEF, Jim Been, Rob Alessie, Koen Caminada, Kees Goudswaard, and Adriaan Kalwij
- 26 Illiquiditeit voor pensioenfondsen en verzekeraars: Rendement versus risico (2014)  
Joost Driessen
- 27 De doorsneesystematiek in aanvullende pensioenregelingen: effecten, alternatieven en transitiepaden (2014)  
Jan Bonenkamp, RYANNE COX en Marcel Lever
- 28 EIOPA: bevoegdheden en rechtsbescherming (2014)  
Ivor Witte
- 29 Een institutionele beleggersblik op de Nederlandse woningmarkt (2013)  
Dirk Brounen en Ronald Mahieu
- 30 Verzekeraar en het reële pensioencontract (2014)  
Jolanda van den Brink, Erik Lutjens en Ivor Witte
- 31 Pensioen, consumptiebehoeften en ouderenzorg (2014)  
MARIKE KNOEF, Arjen Hussem, Arjan Soede en Jochem de Bresser
- 32 Habit formation: implications for pension plans (2014)  
Frank de Jong and Yang Zhou
- 33 Het Algemeen pensioenfonds en de taakafbakening (2014)  
Ivor Witte
- 34 Intergenerational Risk Trading (2014)  
Jiajia Cui and Eduard Ponds
- 35 Beëindiging van de doorsneesystematiek: juridisch navigeren naar alternatieven (2015)  
Dick Boeijen, Mark Heemskerk en René Maatman
- 36 Purchasing an annuity: now or later? The role of interest rates (2015)  
Thijs Markwat, Roderick Molenaar and Juan Carlos Rodriguez
- 37 Entrepreneurs without wealth? An overview of their portfolio using different data sources for the Netherlands (2015)  
Mauro Mastrogiacomo, Yue Li and Rik Dillingh

- 38 The psychology and economics of reverse mortgage attitudes. Evidence from the Netherlands (2015)  
Rik Dillingh, Henriëtte Prast, Mariacristina Rossi and Cesira Urzi Brancati
- 39 Keuzevrijheid in de uittreedleeftijd (2015)  
Arthur van Soest
- 40 Afschaffing doorsneesystematiek: verkenning van varianten (2015)  
Jan Bonenkamp en Marcel Lever
- 41 Nederlandse pensioenopbouw in internationaal perspectief (2015)  
Marika Knoef, Kees Goudswaard, Jim Been en Koen Caminada
- 42 Intergenerationele risicodeling in collectieve en individuele pensioencontracten (2015)  
Jan Bonenkamp, Peter Broer en Ed Westerhout
- 43 Inflation Experiences of Retirees (2015)  
Adriaan Kalwij, Rob Alessie, Jonathan Gardner and Ashik Anwar Ali
- 44 Financial fairness and conditional indexation (2015)  
Torsten Kleinow and Hans Schumacher
- 45 Lessons from the Swedish occupational pension system (2015)  
Lans Bovenberg, Rianne Cox and Stefan Lundbergh
- 46 Heldere en harde pensioenrechten onder een PPR (2016)  
Mark Heemskerk, René Maatman en Bas Werker
- 47 Segmentation of pension plan participants: Identifying dimensions of heterogeneity (2016)  
Wiebke Eberhardt, Elisabeth Brügggen, Thomas Post and Chantal Hoet
- 48 How do people spend their time before and after retirement? (2016)  
Johannes Binswanger
- 49 Naar een nieuwe aanpak voor risicoprofielmeting voor deelnemers in pensioenregelingen (2016)  
Benedict Dellaert, Bas Donkers, Marc Turlings, Tom Steenkamp en Ed Vermeulen
- 50 Individueel defined contribution in de uitkeringsfase (2016)  
Tom Steenkamp
- 51 Wat vinden en verwachten Nederlanders van het pensioen? (2016)  
Arthur van Soest

## Wat vinden en verwachten Nederlanders van het pensioen?

In de recente discussie over de hervorming van het pensioenstelsel komt steeds meer aandacht voor de individuele deelnemers. In dit paper onderzoekt Arthur van Soest (TilU) wat Nederlanders verwachten van het pensioenstelsel en hun eigen pensioen, en hoe tevreden ze daarmee zijn. Hierbij ligt de nadruk op verschillen tussen de diverse groepen: jongeren en ouderen, mannen en vrouwen, hoog- en laag opgeleiden, werkenden en niet-werkenden. Zijn de inschattingen van werknemers over de pensioenleeftijd en het pensioeninkomen als gevolg van bijvoorbeeld de crisis, de AOW-hervorming, en het pensioendebat in de loop van de laatste jaren veranderd?

This is a publication of:

Netspar

P.O. Box 90153

5000 LE Tilburg

the Netherlands

Phone +31 13 466 2109

E-mail [info@netspar.nl](mailto:info@netspar.nl)

[www.netspar.nl](http://www.netspar.nl)

Februari 2016